

Κατερίνα Νικολάου

Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ
ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΙΔΡΥΜΑ ΓΟΥΛΑΝΔΡΗ-ΧΟΡΝ

HN
11
N54
1993
c.1

ΠΑΡΑΔΟΣΗ
ΚΥΡΙΤΣΗ

8

Προσπαθώντας να «ξεναζωντανέψουμε» το βυζαντινό άνθρωπο, να προσδιορίσουμε το χαρακτήρα του, να αναπλάσουμε τις συνήθειές του και να στήσουμε το όσο το δυνατόν πληρέστερο και πιστότερο σκηνικό μέσα στο οποίο ζούσε και δρούσε, δε θα μπορούσαμε να αφήσουμε ανεξερεύνητο το μισό, σχεδόν, βυζαντινό πληθυσμό που γεννοῦσε και ανέτρεφε το σύνολό του. "Όπως σε κάθε κοινωνία, έτσι και στη βυζαντινή ή γυναίκα διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο είτε αυτός περιοριζόταν στην προσφορά της μέσα στην οικογένεια και μόνο, είτε ή δραστηριότητά της επέκτεινόταν στον κοινωνικό, οικονομικό ή και πολιτικό ακόμη τομέα τῆς ζωῆς τῆς αυτοκρατορίας.

Στή διάρκεια τῆς υπερχιλιόχρονης ὑπαρξῆς τοῦ Βυζαντίου, ἡ δυναμική κοινωνία του ὑπέστη, ὅπως εἶναι αὐτονόητο, πολλές ἀλλαγές. Τὸ κράτος πού ξεκίνησε τὴν ἱστορική του πορεία ὡς τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς ἐνιαίας ρωμαϊκῆς αυτοκρατορίας ὁλοκλήρωσε τὸν κύκλο τῆς ζωῆς του ὡς ἑλληνικὴ αὐτο-

κρατορία τῆς Κωνσταντινούπολης. Οἱ πολιτικές καὶ διοικητικές του δομές ἔλλαξαν, ἡ πολιτικὴ του ἰδεολογία μεταβλήθηκε καὶ ὁ χαρακτήρας του διαφοροποιήθηκε. Οἱ ἀλλαγές αὐτές ἐπηρέαζαν, ἀναμφίβολα, τὴ θέση τῆς γυναίκας μέσα στὴν κοινωνία ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ ἴδια ἢ διαφορετικὴ θέση της ἀποτελοῦσε, κάθε φορά, χαρακτηριστικὸ σημεῖο διαφοροποίησης τῆς φυσιογνωμίας του.

Οἱ διαφορετικοὶ λαοί, πού συνέθεταν τὸ μωσαϊκὸ τῆς πληθυσμικῆς σύνθεσης τῆς αὐτοκρατορίας, ἔφεραν μαζί τους ξεχωριστές συνήθειες καὶ παραδόσεις, πού ἡ ρωμαϊκὴ διοίκηση μόνη δὲν εἶχε μπορέσει νὰ ἐνοποιήσει. Τὸ παρελθὸν τῆς ἑλληνίδας ἢ τῆς ρωμαίας ἦταν διαφορετικὸ ἀπὸ αὐτὸ τῆς γυναίκας τῆς Ἀνατολῆς ἢ τῆς Αἰγύπτου μὲ ἀποτέλεσμα, κατὰ τὰ πρῶτα τουλάχιστον χρόνια, νὰ ὑπάρχουν διαφοροποιήσεις στὸν τρόπο ἀντιμετώπισης τῆς γυναικείας παρουσίας στὴν αὐτοκρατορία. Στὴ συνέχεια, ἡ ἐνιαία κρατικὴ ὀργάνωση, ἡ ἑλληνικὴ παιδεία, πού ἀποτέλεσε τὸ πολιτιστικὸ ὑπόβαθρο τοῦ Βυζαντίου καὶ ὁ χριστιανισμὸς συνέβαλαν στὴν ἐνοποίηση συνθηκῶν καὶ προϋποθέσεων δὲν ἀπάλειψαν ὅμως τίς κατὰ τόπους καὶ ἐποχές διαφορές. "Ἐτσι, ὅταν μιλάμε γιὰ τὴ θέση καὶ τὸ ρόλο τῆς γυναίκας στὸ Βυζάντιο πρέπει νὰ ἔχουμε στὸ νοῦ μας τοὺς

παράγοντες ἐκείνους πού δὲ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ σχηματίσουμε μιὰ ἐνιαία εἰκόνα τῆς βυζαντινῆς τόσο μέσα στὸ χρόνο ὅσο καὶ μέσα στὸ χῶρο.

Τὸ πρόβλημα τοῦ καθορισμοῦ τῆς φυσιογνωμίας τῆς γυναίκας καὶ τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς θέσης της στὴν αὐτοκρατορία τοῦ Βοσπόρου παραμένει πολὺπλευρο καὶ δύσκολο γιὰ τρεῖς ἀκόμη λόγους. Κατ' ἀρχὴν ἡ φύση τῶν πηγῶν πού ὁ ἐρευνητὴς ἔχει στὴ διάθεσή του: ἡ αὐτοκρατορικὴ νομοθεσία, τὰ κείμενα τῶν χρονογράφων καὶ τῶν ἱστορικῶν, τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα εἶναι ὅλα προϊόντα ἀνδρικῆς ἔκφρασης. Οἱ νεαρές πού ἐξέδωσαν ἐλάχιστες γυναικείες αὐτοκράτειρες, ὅπως καὶ ἡ λαμπρὴ περίπτωση τῆς Ἀλεξιάνδας, πού ἔγραψε ἡ Ἄννα Κομνηνὴ, εἶναι οἱ ἐξαιρέσεις πού ἐπιβεβαιώνουν τὸν κανόνα. Δυστυχῶς, σὲ ὅλη τὴ βυζαντινὴ γραμματεία καὶ τουλάχιστον μέχρι τὸν 11ο αἰῶνα, οἱ περιπτώσεις κειμένων πού γράφτηκαν ἀπὸ γυναῖκες σπανίζουν τόσο ὥστε νὰ ἀναρωτιέται κανεὶς ἂν καὶ σὲ ποιοῦ βαθμὸ οἱ βυζαντινὲς εἶχαν τὴ δυνατότητα καὶ τὸ δικαίωμα αὐτοἰκφρασης. Ἡ μελέτη τέτοιων κειμένων ἢ κειμένων στὴ συγγραφὴ τῶν ὁποίων γυναῖκες μετεῖχαν κατὰ τρόπο καθοριστικὸ θὰ μᾶς βοηθοῦσε νὰ ἀντιληφθοῦμε καλύτερα τὴ γυναικεία νοοτροπία. Ὁ δεῦτερος λόγος, πού δυσχεραίνει τὴ διεξοδικότερη ἐξέταση

τοῦ προβλήματος, εἶναι τὸ ποσοτικὰ καὶ κυρίως εἰ-
 δολογικὰ μειωμένο σχετικὸ πηγαῖο ὕλικὸ γιὰ τοὺς
 πρῶτους ἑπτὰ αἰῶνες τῆς αὐτοκρατορίας σὲ σχέση
 μὲ τοὺς τελευταίους. Τέλος, ὁ τρίτος λόγος ἀφορᾷ
 τὸ τμῆμα ἐκεῖνο τοῦ πληθυσμοῦ γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχουμε
 πληροφορίες. Σὲ μία ἀνδροκρατούμενη κοινωνία οἱ
 συγγραφεῖς, ὅπως εἶναι φυσικό, ἀναφέρονται στὶς
 γυναῖκες παρεμπιπτόντως ἐκτὸς ἀπὸ τὶς περιπτώ-
 σεις ἐκεῖνες κατὰ τὶς ὁποῖες μία γυναίκα διαδραμα-
 τίζει σημαντικὸ ρόλο στὴν κοινωνία ἢ τὴν πολιτική.
 Ἐπιπλέον, χρονογράφοι, ἱστορικοὶ καὶ ἐκκλησια-
 στικοὶ ἄνδρες προερχόμενοι, οἱ περισσότεροι, ἀπὸ
 οἰκογένειες τῶν μεγάλων ἀστικῶν κέντρων τῆς αὐ-
 τοκρατορίας περιγράφουν στὰ ἔργα τους τὶς γυναῖ-
 κες τοῦ περιβάλλοντός τους ἢ τὶς γυναῖκες τῆς ἀνώ-
 τερης βυζαντινῆς τάξης μὲ ἀποτέλεσμα τὸ μεγαλύ-
 τερο τμῆμα τοῦ γυναικείου πληθυσμοῦ νὰ μείνει ἀ-
 σκιαγράφητο. Ἀντίθετα, εἶναι εὐκολότερο νὰ ἀνα-
 πλάσουμε τὶς μεγάλες γυναικεῖες μορφές τοῦ Βυ-
 ζαντίου. Ὁ γάλλος ἱστορικὸς Κάρολος Ντίλ, μὲ
 ἱστορικὴ ἀκρίβεια ἀλλὰ καὶ θαυμαστὴ γλαφυρότη-
 τα, πέτυχε νὰ ξαναζωντανέψει μπροστά μας τὴν
 Ἐπιφάνεια, τὴν Πουλχερία, τὴ Θεοδώρα τοῦ Ἰου-
 στινιανοῦ, τὴν Εἰρήνη τὴν Ἀθηναία, τὴ Θεοδώρα
 τοῦ Θεοφίλου, τὴ Θεοφανώ, τὴ Ζωὴ τὴν Πορφυρο-

γέννητη, τὴν Ἄννα Δαλασσηνή, τὴν Ἄννα Κομνη-
 νή, ἐνῶ, παράλληλα, ἀνασυνέθεσε τὴν εἰκόνα τῆς
 κοινωνίας τὴν ἐποχὴ πού αὐτὲς οἱ γυναῖκες ἐπηρέα-
 ζαν ἢ καθόριζαν τὴν πορεία τῆς αὐτοκρατορίας, συμ-
 πληρώνοντας τὸ σκηνικὸ του μὲ τὴν παρουσίαση τῆς
 προσωπικότητος καὶ τῆς ζωῆς γυναικῶν τῆς ἀστι-
 κῆς τάξης ὅπως ἡ μητέρα τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη,
 Θεοκτίστη, καὶ ἡ μητέρα τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Θεο-
 δότη.

→ Πῶς, ὅμως, ζοῦσε ἡ μέση βυζαντινὴ, ἡ γυναίκα
 τῆς μέσης ἀστικῆς τάξης ἢ ἡ γυναίκα στὴν ἐπαρχία;
 Ποιὸς ἦταν ὁ ρόλος της στὴν καθημερινὴ ζωὴ, ποιὸς
 κοινωνικὸς ἢ νομικὸς προϋποθέσεις διασφάλιζαν καὶ
 διῆπαν τὴν προσωπικὴ της ζωὴ; Σὲ ποῖο ποσοστὸ
 τῆς ἐπιτρεπόταν νὰ ἀσκήσει ἄμεση ἐπιρροὴ στὶς κοι-
 νωνικὲς καὶ πολιτικὲς ὑποθέσεις; Σὲ ποιούς ἰδιαι-
 τεροὺς κανόνες καὶ ἀπαγορεύσεις ἦταν ὑποκείμενη
 καὶ ὡς ποῖο σημεῖο ὁ ρόλος της ἦταν ἰσότιμος μὲ
 τοῦ ἄντρα; Ποιὸς ἦταν, τέλος, οἱ ἀντιλήψεις πού
 εἶχαν οἱ ἴδιοι οἱ Βυζαντινοὶ γιὰ τὴ γυναίκα τῆς ἐπο-
 χῆς τους, ἀλλὰ καὶ ἡ ἰδέα πού εἶχαν οἱ ἴδιες γιὰ τὸ
 φύλο τους;

Ἄν καί, ὅπως ἔχουν παρατηρήσει ὅσοι μέχρι σή-
 μερα ἔχουν καταπιαστεῖ μὲ τὸ θέμα, καμία ἀπὸ
 αὐτὲς τὶς ἐρωτήσεις δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαντηθεῖ ὀρι-

στικά, θα επιχειρήσουμε εδώ μία προσέγγιση τῶν προβλημάτων και θα αποπειραθοῦμε νὰ χαράξουμε τις βασικές γραμμές πού ὀριοθετοῦν τὸ ρόλο τῆς γυναίκας στὴ βυζαντινὴ οἰκογένεια, τὴν οἰκονομία, τὴν κοινωνία καὶ τὴν πολιτική.

Στὴν οἰκογένεια, βασικὸ κύτταρο τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας, ὁ ρόλος τῆς γυναίκας ἦταν ιδιαίτερα ἀποφασιστικὸς καὶ ἡ νομοθεσία δίνει μιὰ λεπτομερῆ εἰκόνα τῶν δικαιωμάτων καὶ τῆς προστασίας πού ἐπιφυλασσόταν στὴ βυζαντινὴ: ἡ θέση της μέσα στὸ γάμο ἦταν παραδοσιακὰ κατώτερη ἀπὸ αὐτὴ τοῦ ἄντρα. Ἡ νομοθεσία, ὅμως, ἔχει ἀπὸ ἀναγκαιότητα συντηρητικὴ στάση ἀπέναντι στὴ γυναίκα καὶ τὸ γάμο καὶ δὲν ἀντικατοπτρίζει ἀναγκαστικά τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα καὶ τὴ σύγχρονη πρακτικὴ, ἀλλὰ, μᾶλλον, τὰ ἰσχύοντα ἰδεολογικὰ πρότυπα τῆς σωστῆς συμπεριφορᾶς μέσα στὸν οἰκογενειακὸ περίγυρο καὶ τις κοινωνικὲς σχέσεις.

Ἡ γέννηση κοριτσιοῦ στὸ Βυζάντιο δὲν ἔφερεν ιδιαίτερη χαρὰ στοὺς γονεῖς, ἀκόμη καὶ στὶς περιπτώσεις πού εἶχαν χρόνια ταλαιπωρηθεῖ ἀπὸ ἀτεκνία. Μαζὶ μ' αὐτὸ γεννιόταν καὶ ἡ ὑποχρέωση, πού ἦταν ιδιαίτερα βαρειά γιὰ τις οἰκογένειες μὲ χαμηλὸ εἰσόδημα καὶ μικρὴ ἢ ἀνύπαρκτη περιουσία, νὰ τὴν

προικίσουν. Παρ' ὅλ' αὐτὰ δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀντιμετωπιζόταν ἀρνητικά. Ἡ καθοριστικὴ μελλοντικὴ συμμετοχὴ του στὶς διάφορες οἰκογενειακὲς ὑποχρεώσεις ἐξισορροποῦσε, κατὰ κάποιον τρόπο, τὰ ἀρνητικὰ συνακόλουθα τῆς γέννησής του. Οἱ προοπτικὲς πού ἀνοίγονταν μπροστὰ του ἐκτείνονταν ἀπὸ τὴν πλήρη ἀρνησὴ καὶ ἐγκατάλειψη, τὴν πρόσκαιρη ἢ ὀριστικὴ ἐκμετάλλευση μέχρι τὸ γάμο καὶ τὸ μοναστήρι. Ἡ ἐγκατάλειψη καὶ ἡ ἐκμετάλλευση εἶναι χαρακτηριστικὰ τῶν φτωχότερων οἰκογενειῶν, ιδιαίτερα κατὰ τὴν πρώιμη βυζαντινὴ περίοδο, χωρὶς, ὅμως, νὰ ἐκλείπουν καὶ στὴ συνέχεια. Γιὰ τὴ θεραπεία τοῦ φαινομένου στὴν ἰουστινιάνεια νομοθεσία συγκαταλέγονται ἀνάμεσα στὰ εὐαγγῆ ἰδρύματα τὰ «βρεφοτροφεῖα» ὅπου ἡ Ἐκκλησία ἀναλάμβανε τὴν ἀνατροφή τῶν ἐγκαταλειμμένων παιδιῶν. Διατηροῦνται ἐπίσης καὶ συμπληρώνονται οἱ νόμοι σχετικὰ μὲ τὴν ἐκμετάλλευση. Ἔτσι, ἀπαγορευόταν στοὺς γονεῖς νὰ δίνουν, νὰ πουλοῦν ἢ νὰ ἀφήνουν ἐνέχυρα τὰ παιδιά τους, πρακτικὴ, ὅμως, πού ἐξακολούθησε νὰ ὑφίσταται, ἔστω καὶ σποραδικά, ὡς τὸ 15ο αἰῶνα. Ἡ πώληση ἑνὸς παιδιοῦ ἀμέσως μετὰ τὴ γέννησή του ἐπιτρεπόταν σὲ πολὺ φτωχοὺς γονεῖς, μόνο κάτω ἀπὸ τὴν πίεση μεγάλης ἀνάγκης καὶ ὁ ἀγοραστὴς ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ ἐλευθερώ-

σει τὸ παιδί ἂν τοῦ προσφερόταν ἢ σωστὴ ἀποζημίωση.

Οἱ φυσιολογικὲς ἐπιλογές ποὺ μία οἰκογένεια ἔκανε γιὰ τὸ παιδί της καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν κόρη ἦταν ὁ γάμος ἢ ἡ μοναχικὴ ζωή. Ὁ γάμος, ὅμως, ἦταν ἡ κανονικὴ ἐξέλιξη γιὰ τὰ περισσότερα κορίτσια τόσο τῆς ἀνώτερης ὅσο καὶ τῆς μεσαίας τάξης. Γιὰ τὴν ἀνώτερη τάξη ἦταν πολὺ σπάνιο ἓνα κορίτσι νὰ ἀσπασθεῖ τὸ μοναχικὸ βίον πρὶν ἀπὸ τὸ γάμο ἀλλὰ καὶ οἱ μέσες οἰκογένειες ἐπιθυμοῦσαν οἱ κόρες τους νὰ παντρευτοῦν ἔτσι ὥστε νὰ συνεχιστεῖ ἡ οἰκογένεια. Γενικά, οἱ γυναῖκες ἀκολουθοῦσαν τὴ μοναχικὴ ζωὴ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἀντρα τους, τὴν ἀποβολὴ ἑνὸς παιδιοῦ ἢ κάποια ἄλλη συμφορὰ, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς περιπτώσεις, κυρίως κατὰ τὴν πρόωμη περίοδο, ποὺ οἱ γονεῖς ἀνάγκαζαν τὴν κόρη τους νὰ γίνῃ μοναχὴ γιὰ οἰκονομικοὺς καὶ οἰκογενειακοὺς λόγους: ἂν, δηλαδή, δὲν εἶχαν νὰ τὴν προικίσουν ἢ ἂν ἤθελαν τὰ ἀδελφία της νὰ σφετεριστοῦν τὴν περιουσία της.

Σὰν ἡλικία γάμου ὀριζόταν ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ δίκαιο ἡ ἡλικία τῶν 12 ἢ 13 ἐτῶν γιὰ τὰ κορίτσια καὶ τῶν 14 ἢ 15 γιὰ τὰ ἀγόρια. Ἡ μεγάλη παιδικὴ καὶ νεανικὴ θνησιμότητα ἐξηγεῖ τὴ μικρὴ ἡλικία γάμου τῶν κοριτσιῶν ἀκόμη καὶ σὲ οἰκογένειες τῆς

ἀνώτερης τάξης καὶ θὰ μπορούσε, ἴσως, νὰ θεωρηθεῖ προνόμιο τῶν γυναικῶν ἀπέναντι στοὺς ἄντρες. "Ὅμως τὰ ὄρια αὐτὰ δὲν τηροῦντο πάντα καὶ ὑπῆρχαν περιπτώσεις ποὺ οἱ γονεῖς πάντρευαν, κυρίως τὶς κόρες τους, σὲ μικρότερη ἡλικία παρὰ τὴ νομικὴ ἀπαγόρευση, ἐπιθυμώντας νὰ καθορίσουν, ὅσο τὸ δυνατόν νωρίτερα, τὴν τύχη τῶν παιδιῶν τους. Ἰδιαίτερα στὴν περίπτωσι τῆς μνηστείας, ποὺ προηγεῖτο τοῦ γάμου στὴν πολὺ μικρότερη ἡλικία τῶν 7 ἐτῶν, ἡ ἐπιθυμία αὐτὴ εἶναι ἐμφανέστερη.

"Ὅσον ἀφορᾷ τὰ εἶδη τοῦ γάμου ὁ τρόπος ἐπισημοποίησης ποίκιλλε μέχρι τὰ τέλη τοῦ 9ου αἰώνα. Σύμφωνα μὲ τὴν ἰουστινιάνεια νομοθεσία ἡ σύναψη γαμήλιου συμβολαίου ἦταν ὑποχρεωτικὴ μόνο γιὰ τοὺς ἀνώτερους ἀξιωματούχους ἐνῶ γιὰ τοὺς ὑπολοίπους ὑπηκόους τῆς αὐτοκρατορίας δὲν ἦταν ὑποχρεωτικὴ καμία πολιτικὴ ἢ θρησκευτικὴ τελετὴ. Στὴν Ἐκλογή τῶν Ἰσαύρων ἀναφέρονται σαφῶς οἱ ἐναλλακτικὲς λύσεις ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶχαν νὰ ἐπιλέξουν τὰ ζευγάρια: συνίσταται γάμος χριστιανῶν, εἴτε ἐγγράφως, εἴτε ἀγράφως. Καὶ ἂν μὲν ἐπέλεγαν τὸν ἐγγράφο γάμο ἔπρεπε νὰ συνταχθεῖ προικῶ συμβόλαιο μὲ τὴν παρουσία τριῶν ἀξιόπιστων μαρτύρων. Ἐὰν ὁ γάμος ἦταν ἀγράφος, ἀρκοῦσε ἡ συναίνεση τῶν ἐνδιαφερομένων καὶ τῶν γο-

νέων τους και μπορούσαν είτε να πάρουν την εύλογια της 'Εκκλησίας, είτε να γιωρίσουν το γεγονός σε φίλους. Ακόμη, οιοσδήποτε ένοικιζόμενος εις γυναίκα έλευθέρην και καταπιστεύοιεν αὐτῇ τὴν τοῦ ἰδίου οἴκου διοίκησιν και ταύτη σαρκικῶς συμπλεκόμενος ἄγραφον συναλλάσσει πρὸς αὐτὴν γάμον. Ἡ τελευταία αὐτῆ πιθαρότητα καταργήθηκε ἀπὸ τὸν Πρόχειρο Νόμο και στὴν «Εἰσαγωγὴ» ('Επαναγωγὴ) ὁρίζεται ὅτι γάμος ἐστὶν ἀνδρὸς και γυναικὸς συνάφεια και συγκλήρωσις πάσης τῆς ζωῆς εἴτε δι' εὐλογίας, εἴτε διὰ στεφανώματος ἢ διὰ συμβολαίου. Τέλος, ὁ Λέων Σ' μετὴ νεαρὰ 89 κατέστησε ὑποχρεωτικὴ τὴν εὐλογία τοῦ γάμου ἀπὸ τὴν 'Εκκλησία: ...και τὰ συνοικέσια τῇ μαρτυρίᾳ τῆς ἱερᾶς εὐλογίας ἐρῶσθαι κελεύομεν. Ἡ ἀπαγόρευση, ἐπίσης, τῆς παλλακείας ἀπὸ τὸ Λέοντα συνέβαλε στὴν ἀνύψωση τῆς κοινωνικῆς θέσης τῆς γυναίκας και στὴν ἴση ἀντιμετώπισή της μετὸν ἀνδρα.

Τὸ λόγο γιὰ τὴν ἐπιλογή τοῦ συζύγου εἶχε ὁ πατέρας, ἀφοῦ ὁ ἀνδρικός δεσποτισμὸς και ἀκριβέστερα ὁ δεσποτισμὸς τοῦ πατέρα ἦταν ὁ κανόνας γιὰ τὴ δομὴ και τὴ λειτουργία τῆς οἰκογένειας και στὴν ἐσωτερικὴ ἱεραρχία της ἐπιβαλλόταν ἡ ἀνωτερότητά του ἀπέναντι στὴ μητέρα. Μόνον ἡ νομοθεσία τῶν Ἰσαύρων ἐπιφύλασσε γιὰ τὴ μητέρα μία

(ἀσάφεια) μέσα στὴν οἰκογένεια ἀυξάνοντας σημαντικὰ τὰ δικαιώματά της και τείνοντας νὰ τὴν ἐξομοιώσει μετὸν πατέρα, χωρὶς, ὅμως, νὰ αἶρει πλήρως τὴ νομικὴ διάκριση μεταξύ τῶν δύο γονέων. Γενικά, ἡ συρικὴ δυναστεία προσπάθησε νὰ ἐνισχύσει τὴν οἰκογενειακὴ ζωὴ και ἡ εὐνοϊκότερη μεταχείριση τῆς γυναίκας δὲν ἀποσκοποῦσε στὴν ἐνίσχυση τῆς θέσης τῆς βυζαντινῆς, ἀλλὰ στὴν ἰσχυροποίηση τῶν οἰκογενειακῶν δεσμῶν. Ἐκεῖνο ποῦ ἐνδιέφερε τοὺς νομοθέτες ἦταν ἡ οἰκογενειακὴ σύμπνοια και ὄχι ἡ γυναίκα αὐτὴ καθ' αὐτή. Ἡ συγκατάθεση και τῶν δύο γονέων ποῦ ἀπαιτεῖτο κατὰ τὴν ἔκλογή γιὰ τὴ σύναψη εἴτε τοῦ γάμου εἴτε τῆς μνηστείας ἀδυνατίζε τὴν παντοδυναμία τοῦ πατέρα, ποῦ ἴσχυε ἀπὸ τὴν ἰουστινιάνεια νομοθεσία, και ἐξασφάλιζε, ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ σημεῖο, τὴν ἰσότητα τῆς γυναίκας στὴν οἰκογένεια. Οἱ Μακεδόνες αὐτοκράτορες, ὅμως, ἐπανεφέραν σὲ ἰσχὺ τὴν πατρικὴ ἐξουσία και ἡ γυναίκα, τουλάχιστον ὅσο ἀφοροῦσε τὸ γάμο τῶν παιδιῶν της, δὲν εἶχε πλέον λόγο. Ἀπαράιτητη προϋπόθεση γιὰ τὸ γάμο ἦταν ἡ συναίνεση τοῦ πατέρα ἐφόσον οὐ γίνεται γάμος, εἰ μὴ συναινέσωσιν οἱ συναπτόμενοι και οἱ ἔχοντες αὐτοὺς ὑπεξουσίου (Πρόχ. Νόμ.) και ὁ Λέων Σ' σημείωνε ὅτι μόνον ἄρῶνι προσώπῳ ὑπεξούσιος χρηματίζει παῖς

(νεαρά 25) και ότι θήλυ... πρόσωπον υπεξουσίους οὐ δύναται ἔχειν παῖδας (νεαρά 27), τουλάχιστον ὅσο ὁ πατέρας βρισκόταν στὴ ζωὴ. Ἡ γυναίκα μόνο ὅταν ἔμενε χήρα γινόταν ἀρχηγὸς τῆς οἰκογένειας, κύριος τοῦ σπιτιοῦ καὶ τὰ παιδιὰ τῆς ὄφειλαν ἀπόλυτη ὑπακοή.

Σκοπὸς τοῦ γάμου γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς ἦταν ἡ τεκνοποίηση. Ἐπομένως, φροντίδα τῶν νομοθετῶν ἦταν νὰ ἐμποδίσουν τὴ σύνναψη γάμων ποὺ ἐκ προοιμίου δὲ θὰ μπορούσαν νὰ ἀποδώσουν «καρπὸν» καθὼς καὶ νὰ ἐπιτρέψουν τὴ λύση ἄλλων ποὺ παρότι ἔγιναν μὲ τὶς σωστὲς προϋποθέσεις τελικὰ παρέμεναν στεῖροι. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν πρόληψη ἄτεκνων γάμων ὁ Λέων Σ' ὁ Σοφὸς μὲ τὴ νεαρά 98 ἀπαγόρευσε στοὺς εὐνούχους νὰ παντρεύονται. Καὶ καθὼς ὁ αὐτοκράτορας σὲ κάθε νεαρά ἀνέφερε λεπτομερῶς τοὺς λόγους ποὺ τὸν ὀδηγοῦσαν νὰ πάρει τὰ συγκεκριμένα μέτρα ἐξηγεῖ πὼς ἕνας τέτοιος γάμος εἶναι ἐνάντια στὴ φύση. Θὰ μπορούσε ἐδῶ κάποιος νὰ σκεφτεῖ ὅτι σκοπὸς τοῦ νομοθέτη ἦταν νὰ προστατεύσει τὴ γυναίκα, ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ στὴν οὐσία τὸν ἀπασχολοῦσε ἦταν ἡ φυσικὴ τάξη ποὺ διαταρασσόταν μὲ τὴν ἀπώλεια τῆς γυναικείας γονιμότητας καὶ ὄχι ἡ γυναίκα ἢ ἴδια. Μὲ τὶς νεαρές, ὅμως, 26 καὶ 27, δινόταν ἡ δυνατότητα στὴ γυναίκα, ἀκόμη μάλιστα

καὶ στὴν ἀνύπαντρη, καθὼς καὶ στοὺς εὐνούχους νὰ υἱοθετήσουν παιδιὰ. Ὁ ἴδιος νομοθέτης, ἐπίσης, στοχεύοντας μὲ τὶς νεαρές 100 καὶ 101 στὴν καλύτερη ἀντιμετώπιση γάμων μεταξὺ ἐλευθέρων καὶ δούλων δὲν ἔκανε διάκριση ἀνάμεσα σὲ ἀρσενικὸ καὶ θηλυκὸ μέρος τοῦ ζευγαριοῦ ποὺ ἦταν δούλος.

Στὸ σημεῖο ἐκεῖνο ποὺ ἡ γυναίκα φαίνεται νὰ ἀπολάμβανε δικαιότερης μεταχείρισης σὲ σχέση μὲ τὸν ἄνδρα στὸν τομέα τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων ἦταν τὸ διαζύγιο. Οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους ἕνας ἀπὸ τοὺς δύο συζύγους εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ζητήσει διαζύγιο ἦταν περίπου οἱ ἴδιοι καὶ γιὰ τὸν ἄνδρα καὶ γιὰ τὴ γυναίκα. Ἡ σύζυγος μπορούσε νὰ ζητήσει τὴ λύση τοῦ γάμου της ἐὰν πράξεις τοῦ συζύγου της καταφέρονταν ἐναντίον της, ἂν, δηλαδή, διέπραττε μοιχεία, ἂν ἔφερνε στὸ σπίτι της τὴ μοιχαλίδα, ἂν τὴν κατηγοροῦσε γιὰ μοιχεία χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ τὸ ἀποδείξει, ἂν, τέλος, ἐπὶ τρία χρόνια δὲν μπορούσε νὰ ἐκτελέσει τὰ συζυγικά του καθήκοντα ἢ γιὰ πράξεις τοῦ ποὺ δὲν ἀφοροῦσαν ἄμεσα τὴν ἴδια, ἦταν, ὅμως, ποινικὰ κολάσιμες: ἂν δηλαδή συνωμοτοῦσε κατὰ τοῦ αὐτοκράτορα, ἂν ἦταν τυμβωρύχος ἢ ἱερόσυλος ἢ ἂν μετεῖχε σὲ ληστεῖες. Ὁ σύζυγος μπορούσε νὰ ζητήσει κι αὐτὸς διαζύγιο γιὰ ὅλους τοὺς πιὸ πάνω λόγους ἀλλὰ ἐπὶ πλέον καὶ γιὰ

λόγους που άφοροῦσαν τή συμπεριφορά τῆς γυναί-
 κας του: ἂν δηλαδή βρισκόταν χωρίς τήν ἄδειά του
 μαζί με ξένους ἄντρες σέ συμπόσιο ἢ σέ δημόσια
 λουτρό, ἂν πήγαινε στόν ἵππόδρομο ἢ στό θέατρο
 χωρίς τή θέλησή του ἢ ἂν ἔμενε ἔξω ἀπό τὸ σπίτι
 της, ἐκτός ἂν ἐπρόκειτο γιά τὸ σπίτι τῶν γονιῶν
 της. Πρέπει ἐδῶ νά σημειωθεῖ ὅτι στό θέμα τῆς μοι-
 χείας ὑπῆρχε ἄνιση μεταχείριση ἀπό τὸν πολιτεια-
 κὸ νομοθέτη, κάτι ποῦ ἐπικρίθηκε ἀπό τίς ἐκκλη-
 σιαστικὲς πηγές. Οἱ ἐξωγαμικὲς σχέσεις τοῦ ἔγγα-
 μου ἄντρα με γυναίκα ἄγαμη, διαζευγμένη ἢ χήρα
 συνιστοῦσαν πορνεία καὶ ὄχι μοιχεία καὶ ἐπομένως
 δὲν ἦταν λόγος διαζυγίου.

Οἱ νεαρὲς 111 καὶ 112 τοῦ Λέοντα ζ' προσέθε-
 σαν στοὺς λόγους τοῦ διαζυγίου τήν παραφροσύνη.
 Ἐπιτρεπόταν στή σύζυγο νά χωρίσει τὸν ἄντρα της
 μετὰ ἀπὸ πέντε χρόνια παραφροσύνης καὶ στό σύζυ-
 γο μετὰ ἀπὸ τρία χρόνια παραφροσύνης τῆς γυναί-
 κας του. Ἐάν ὑπαίτιος τῆς παραφροσύνης ἦταν ὁ
 ἴδιος ὁ σύζυγος τότε αὐτὸς τιμωρεῖτο με ὑποχρεω-
 τικὴ κουρά, ἐνῶ ἂν ἦταν ἄλλοι οἱ ὑπαίτιοι, ἀλλὰ ἐν
 γνώσει του, τότε οἱ ἔνοχοι ἀναγκάζονταν νά γίνουν
 μοναχοὶ καὶ ἢ περιουσία τοῦ ἴδιου δημευόταν πρὸς
 ὄφελος τῆς γυναίκας του. Τοῦ ἀπαγορευόταν, ἐπί-
 σης, νά συνάψει ἄλλο γάμο, ἀπαγόρευση ποῦ ἂν δὲν

τηροῦσε ὑποχρεωνόταν νά ἀσπασθεῖ τὸ μοναχισμό.
 Ἐάν ὁ ἄντρας ἀποδείκνυε ὅτι δὲν ἦταν ἔνοχος ἔπρε-
 πε νά μείνει μαζί με τή γυναίκα του γιά ἓνα χρόνο
 προσπαθώντας νά τή θεραπεύσει καὶ ἂν ἀποτύγχανε
 μπορούσε νά τή χωρίσει καὶ νά ξαναπαντρευτεῖ μετὰ
 τὴν παρέλευση τοῦ τρίτου χρόνου. Τὴ διαζευγμένη
 γυναίκα ὄφειλαν νά φροντίσουν οἱ συγγενεῖς της, ἂν
 εἶχε, με ἀνταμοιβή τήν περιουσία της. Ἐάν δὲν εἶχε
 συγγενεῖς ὁ ἐπίσκοπος ἔπρεπε νά βρεῖ ἓνα μονα-
 στήρι ὅπου θὰ τή φρόντιζαν γιά τὴν ὑπόλοιπη ζωὴ
 της. Στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία
 ὅτι ὁ νομοθέτης εἶχε σάν κύριο μέλημά του τὴν προ-
 στασία τῆς γυναίκας ποῦ ὑπέφερε ἀπὸ παραφρο-
 σύνη.

Τὸ συναινετικὸ διαζύγιο ἴσχυε στό Βυζάντιο ἤδη
 ἀπὸ τὸ προῖουστινιάνειο δίκαιο: ὁ γάμος ἦταν ἐλεύ-
 θερα διαλυτὸς με τὴν κοινὴ συναίνεση τῶν συζύγων.
 Ἡ πίεση ὅμως τῆς Ἐκκλησίας, ποῦ ἡ στάση της
 ἀπέναντι στό διαζύγιο ἦταν γενικὰ ἀρνητικὴ, ὥθη-
 σε τὸν Ἰουστινιανὸ νά ἀπαγορεύσει τὴ συναινετικὴ
 λύση τοῦ γάμου, με μόνη ἐξαίρεση τὴν περίπτωση
 ποῦ αὐτὸ γινόταν διὰ σωφροσύνην, δηλαδή λόγω
 ἐπιλογῆς τοῦ μοναχικοῦ βίου. Οἱ κυρώσεις γιά τοὺς
 παραβάτες ἦταν στὴν ἀρχὴ περιουσιακοῦ χαρακτή-
 ρα καὶ στὴ συνέχεια, δεκαπέντε χρόνια ἀργότερα,

ἐπιβλήθηκε ἡ ὑποχρεωτικὴ κουρὰ τῶν παραβατῶν. Ὁ ἀνεψιὸς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, Ἰουστίνος Β', ἐπέ-
 τρεψε καὶ πάλι (566) τὸ συναινετικὸ διαζύγιο, κάτω
 ἀπὸ τὴν πίεση τῆς κοινῆς γνώμης. Μὲ τὴν Ἐκλογή,
 ὅμως, τῶν Ἰσαύρων, ποὺ τὸ ὄλο πνεῦμα τῆς εἶναι
 δυσμενὲς ἀπέναντι στοῦ διαζύγιο, καταργήθηκε ἡ
 διάταξη τοῦ Ἰουστίνου. Ἡ καταστρατήγηση τοῦ
 νόμου στὴν πράξη εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα οἱ Μακε-
 δόνες αὐτοκράτορες νὰ ἐπαναφέρουν τὶς Ἰουστινιά-
 νειες ρυθμίσεις καὶ σύμφωνα μὲ τὶς διατάξεις τοῦ
 Πρόχειρου Νόμου καὶ τῶν Βασιλικῶν ἡ συναινετικὴ
 λύση τοῦ γάμου δὲν ἦταν ἔγκυρη παρὰ μόνο ἂν συνο-
 δευόταν καὶ ἀπὸ τὴν εἴσοδο τῶν τέως συζύγων σὲ
 μοναστήρι.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ δεύτερο γάμο ἢ χήρα ὅποιουδή-
 ποτε ἄντρα θεωρεῖτο «ἀτιμη», ἂν παντρευόταν γιὰ
 δευτέρη φορά πρὶν περάσει ἡ καθορισμένη περίοδος
 τοῦ ἐνὸς χρόνου ἀπὸ τὸ θάνατό του. Κατὰ τὰ ἄλλα,
 σύμφωνα μὲ τὴν Ἐκλογή, ἴσχυαν γιὰ τὸ δεύτερο
 γάμο τὰ κωλύματα ποὺ ἴσχυαν καὶ γιὰ τὸν πρῶτο.
 Τρίτος γάμος δὲν ἀναφέρεται πουθενὰ ἀπὸ τὸ Λέον-
 τα Γ' ἐνῶ ὁ Λέων Σ' τὸν ἀπαγόρευσε χωρὶς διά-
 κριση φύλων. Εἶναι, βέβαια, εἰρωνεῖα τῆς τύχης ποὺ
 ὁ αὐτοκράτορας αὐτὸς θέλοντας νὰ νομιμοποιήσει
 τὸ διάδοχό του Κωνσταντῖνο Ζ' ἀναγκάστηκε, πα-

ραβαίνοντας τοὺς ἴδιους του τοὺς νόμους, νὰ παν-
 τρευτεῖ γιὰ τέταρτη φορά. Ὁ Τόμος τῆς Ἐνώσεως
 στὴ συνέχεια ἀπαγόρευσε τὸν τέταρτο γάμο μὲ ποι-
 νὴ ἀφορισμοῦ γιὰ τοὺς παραβάτες καὶ ἐπέβαλε αὐ-
 στηρὲς προϋποθέσεις γιὰ τὸν τρίτο.

Ὁ ρόλος τῆς γυναίκας μέσα στὴν οἰκογένεια εἶχε
 σημαντικὰ οικονομικὰ ἐπακόλουθα ἀφοῦ μὲ τὸ γάμο
 τῆς ἡ γυναίκα γινόταν κύριος μιᾶς συγκεκριμένης
 περιουσίας. Ἡ οικονομικὴ βάση τῆς νέας οἰκογέ-
 νειας ἦταν ἡ προίκα τῆς καὶ ἡ γαμήλια δωρεὰ τοῦ
 συζύγου. Ἡ κύρια οἰκογενειακὴ περιουσία ἦταν
 πάντως ἡ προίκα, γιὰτὶ σκοπὸς τῆς ἦταν ἡ συντή-
 ρηση τῆς οἰκογένειας καὶ ἰδιαίτερα τῶν παιδιῶν.
 Μετὰ τὸ θάνατο τῆς γυναίκας ἡ προίκα ἀνῆκε κατὰ
 πρῶτο λόγο στὰ παιδιά τῆς καὶ κατὰ δεύτερο στοὺς
 γονεῖς τῆς. Ὁ χῆρος εἶχε μόνο τὴν ἐπικαρπία τῆς
 προίκας ἐνῶ ἡ κυριότητα ἀνῆκε στὰ παιδιά τοῦ γά-
 μου. Τέλος, εἶναι σημαντικὸ ὅτι ἡ προίκα δὲν μπο-
 ροῦσε εὐκόλα νὰ ἀπαλλοτριωθεῖ· ἦταν προστατευ-
 μένη ἀπέναντι στοὺς χρεῶστες τοῦ συζύγου καὶ μπο-
 ροῦσε νὰ πουληθεῖ γιὰ λίγους μόνο λόγους, ὁ βασι-
 κότερος ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν ἡ ἐπιβίωση τῆς οἰκο-
 γένειας καὶ ἰδιαίτερα τῶν παιδιῶν. Σύμφωνα μὲ τὴν
 Ἐκλογή οἱ γυναῖκες ἔπρεπε νὰ διαθέσουν τὴν προί-
 κα τους γιὰ νὰ βοηθήσουν τὸν ἄντρα τους ποὺ βρι-

σκόταν σέ δύσκολη οικονομική κατάσταση. Αὐτή, ὅμως, ἡ συνεργασία μεταξύ ἄντρα καὶ γυναίκας εἶχε περισσότερο τὴν ἔννοια τῆς ἀμοιβαίας οἰκογενειακῆς βοήθειας παρά ἑνὸς σταδίου στὴ διαδικασία τῆς κοινωνικῆς καὶ οικονομικῆς ἀπελευθέρωσης τῆς γυναίκας.

Ἡ διαχείριση καὶ ἡ ἐπικαρπία τῆς προίκας περιέρχονταν στὸ σύζυγο ἀλλὰ ἡ γυναίκα εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ προσφύγει στὸ δικαστήριο ἂν ἔκρινε ὅτι ὁ ἄντρας τῆς ἦταν κακὸς διαχειριστῆς καὶ νὰ κερδίσει τὴν ὑποχρέωση τοῦ συζύγου νὰ ἐπανορθώσει στὸ ἀκέραιο τὴν προίκα, καθὼς καὶ τὸ δικαίωμα νὰ διαχειρίζεται ἡ ἴδια τὴν περιουσία τῆς, πράγμα, ὅμως, ποὺ τὸν ἑνδέκατο αἰῶνα χαρακτηρίζεται σὰν ἀντιστροφή τῆς τάξης τῶν πραγμάτων. Παρόλο ποὺ οἱ νόμοι ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν προίκα παρέμειναν ἀμετάβλητοι, κατὰ τὸ 13ο καὶ 14ο αἰῶνα ὁ ἰδιαίτερος καὶ προστατευτικὸς ρόλος τῆς ἐκμηδενίστηκε. Προικῶνα ἀγαθὰ συχνὰ ἄλλαζαν χέρια χωρὶς πολύπλοκη νομικὴ διαδικασία. Στὴν πράξη ὁ διαχωρισμὸς ἀνάμεσα στὴν προικῶνα καὶ τὴν πατρικὴ περιουσία ἔγινε δυσδιάκριτος.

Μεϊζτώντας τὸ ρόλο τῆς γυναίκας στὴν οικονομία τοῦ Βυζαντίου πρέπει νὰ γίνει σαφῆς διαχωρι-

σμὸς ἀνάμεσα στὶς γυναῖκες τῶν διαφορετικῶν κοινωνικῶν τάξεων καὶ στὶς γυναῖκες τῆς πόλης καὶ τῆς ἐπαρχίας. Παρὰ τὶς διαφορὲς αὐτὲς ὅμως, ὁρισμένες στερεότυπες ἀσχολίες ἀποτελοῦσαν τὴν πραγματικότητα τοῦ γυναικείου τρόπου ζωῆς, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τὶς οἰκιακὲς ἐπιτηδεύσεις, καὶ παρέμειναν ἕνα ἀρχέτυπο γιὰ τὴ θέση καὶ τὴ δράση τῆς γυναίκας.

Οἱ στερεότυπες αὐτὲς γυναικεῖες ἀσχολίες ἦταν τὸ γνέσιμο καὶ ἡ ὕφανση γιὰ ὅλες τὶς κοινωνικὲς τάξεις, ἀκόμη καὶ γιὰ τὴ βασιλικὴ οἰκογένεια, ὅπου, προφανῶς, δὲν ὑπῆρχαν οικονομικοὶ λόγοι ποὺ νὰ ἀναγκάζουν τὶς γυναῖκες νὰ ἀσχολοῦνται οἱ ἴδιες μὲ τὸ φτιάξιμο τῶν ρούχων τους. Σὲ αὐτοκρατορικὸ ἐπίπεδο τέτοιες δραστηριότητες ἦταν πρακτικὰ ἀχρηστες, ἦταν ὅμως συνυφασμένες μὲ τὴ γυναικεῖα ιδιότητα καὶ ἦταν οἱ κατάλληλες ἀσχολίες γιὰ ὅλες τὶς γυναῖκες. Στὴ βυζαντινὴ τέχνη, ὅπου γενικὰ πολὺ σπάνια ἀπεικονίζονται γυναῖκες σὲ ὁποιαδήποτε παραγωγικὴ δραστηριότητα, οἱ γυναῖκες στὸν ἀργαλειὸ ἀποτελοῦν ἕνα ἀρκετὰ συχνὸ θέμα. Ἀκόμη καὶ στὰ μοναστήρια οἱ μοναχὲς περνοῦσαν ἕνα μέρος τῆς καθημερινῆς τους ζωῆς γνέθοντας καὶ ὑφαίνοντας. Σὲ μερικὰ μάλιστα ἀπ' αὐτὰ ἡ παραγωγή ὑφασμάτων πρέπει νὰ ἦταν σὲ τέτοια κλίμακα ὥστε ὑπάρ-

χει ή πιθανότητα να πουλιούνταν τὰ προϊόντα στην αγορά.

Φαίνεται πάντως πολύ πιθανό ότι οί γυναίκες είχαν τον έλεγχο τής παραγωγής τῶν υφασμάτων που ήταν απαραίτητα για τὸ νοικοκυριό και ένα μέρος τουλάχιστον τῶν υφασμάτων που προμηθευόταν ή αγορά ήταν γυναικεῖο προϊόν. Ἡ διάσταση στην προκειμένη περίπτωση ανάμεσα στην ιδεολογία και τήν πραγματικότητα ἐγκείται στο γεγονός ότι ή παραγωγή υφασμάτων ἀπό γυναίκες ήταν ἀποδεκτή στο ποσοστό που ἱκανοποιούσε ἀπλῶς τις ἀνάγκες τοῦ νοικοκυριοῦ και ὄχι αὐτὲς τής εὐρύτερης οἰκονομίας. Μιά γυναίκα, μάλιστα, κατάφερε, τὸ 13ο αἰώνα, νὰ πάρει διαζύγιο ἀπὸ τὸν ἄντρα της, ἐπειδὴ αὐτός, μεταξύ ἄλλων, τήν ὑποχρέωνε νὰ υφαίνει λινὰ και μάλλινα υφάσματα για τήν ἐξυπηρέτηση ἄλλων ἀνθρώπων. Σύμφωνα με τὰ ἰσχύοντα ιδεολογικά πρότυπα ὁ ρόλος τής γυναίκας περιοριζόταν στη συμβολή της στην αὐτάρκεια τοῦ νοικοκυριοῦ και μόνον. Πόση ὅμως σχέση εἶχαν τὰ πρότυπα αὐτὰ με τήν πραγματικότητα μαρτυρεῖ και τὸ γυναικεῖο πανηγύρι τής Ἀγάθης που γινόταν στην Κωνσταντινούπολη τὸν 11ο αἰώνα. Σύμφωνα με τήν περιγραφή τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ ήταν ἕνα ἐτήσιο πανηγύρι ἀφιερωμένο στις γυναίκες και διαδραμα-

τιζόμενο ἀπὸ γυναίκες μόνο, ὑφάντριες και πλέκτριες. Εἶχε στοιχεῖα θρησκευτικά και γιορταστικά ἀλλὰ βασικά ἐπρόκειτο για τήν ἀναπαράσταση τής ὑφαντικῆς τέχνης. Ἐχει ὑποστηριχτεῖ ὅτι ή ὑπαρξη αὐτοῦ τοῦ πανηγυριοῦ μαρτυρεῖ ὅτι τὸν 11ο αἰώνα ὑπῆρχε στην Κωνσταντινούπολη μία συντεχνία ή ἕνα εἶδος συντεχνίας μέλη τοῦ ὁποῖου ήταν μόνο γυναίκες ὑφάντριες.

Ἐκτὸς ἀπὸ τήν κύρια αὐτὴ γυναικεία ἀπασχόληση, ἀπὸ τὸν 4ο ἤδη ὡς τὸ 14ο αἰώνα ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς πηγῶν (χρονογραφία, ἀγιολογικά κείμενα, ἐπιγραφές) μαρτυρεῖ περιπτώσεις γυναικῶν που ἀσκούσαν διάφορα ἐπαγγέλματα. Γυναίκες ἀσκούσαν για βιοπορισμὸ τὸ ἐπάγγελμα τής ἰατροῦ, τής ἰατρομαίας, τής μαίας, τής καλλιγράφισσας, ή και τής ναυκλήρισσας, πλοιοκτῆτριας ή ναυλώτριας ἐμπορικοῦ πλοίου. Ἐνα τέτοιο πλοῖο ἔφθασε, ὅπως διηγεῖται ὁ Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνη, κάποια μέρα στο λιμάνι τοῦ Βοσπόρου. Ὁ αὐτοκράτορας Θεόφιλος, που ἔκανε τὴ βόλτα του στην περιοχή, θαύμασε τὸ μέγεθος και τήν ὁμορφιά του και θέλησε νὰ μάθει σὲ ποιὸν ἀνήκε. Ἡ ἀπάντηση που πῆρε τὸν κατακεράυνωσε: τὸ πλοῖο ἀνήκε στην αὐτοκράτειρα Θεοδώρα. Χωρὶς νὰ ἔχει ξεπεράσει τήν ἐκπληξή του ὅταν κατέβηκε στο λιμάνι, κάνοντας τὴ συνηθισμένη

του βόλτα, στάθηκε μπροστά στο καράβι και ρώτησε θυμωμένος τους συγκλητικούς αν κάποιος χρειαζόταν τὰ τρόφιμα, τὸ σιτάρι καὶ τὸ κρασί πὺ ἀποτελοῦσαν τὸ φόρτωμα τοῦ πλοίου. Κι ὅταν ἐκεῖνοι ἀπάντησαν πὺς κανεῖς ἀπ' ὅσους ζοῦσαν κοντά του δὲν τὰ χρειαζόταν, ὁ Θεόφιλος ξέσπασε: ἀλλ' οὐκ ἴστε... ὅτι με ὑπὸ θεοῦ βασιλέα γενόμενον ἢ Αὐγούστα καὶ σύμβιος ναύκληρόν με εἰργάσατο; καὶ συνέχισε τίς πώποτε... βασιλέα Ῥωμαίων ἢ τὴν αὐτοῦ γαμετὴν ἔμπορον ἐθεάσατο; Ἦταν τόσο μεγάλη ἢ προσβολὴ πὺ δέχτηκε ὡστε διέταξε νὰ καεῖ τὸ πλοῖο καὶ τὴ γυναίκα του παντοίαις ὕβρεσι... περιβαλὼν τὴν ἀπειλήσε μὲ τὴ ζωὴ της ἂν στὸ μέλλον τολμοῦσε νὰ ἐπαναλάβει κάτι παρόμοιο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προσωπικὴ γυναικεία ἀνάμιξη στὴν οἰκονομία, πὺ ἔφτανε, ὅπως εἶδαμε, ἀκόμη καὶ στὸ παλάτι, ἄτυπα βέβαια, γυναῖκες βοηθοῦσαν ἐπαγγελματικὰ τοὺς συζύγους τοὺς στὴν ἰατρικὴ, στὸ καπηλειό, στὸ σταθμό, πανδοχεῖο δηλαδὴ ἢ κατάλυμα γιὰ τοὺς στρατιῶτες. Ἔτσι μαρτυροῦνται σὲ ἐπιγραφές ἀρχιαιτρίνες, κάπηλοι καὶ σταθμοῦχοι.

Μετὰ τὸν 11ο αἰῶνα ἰδιαίτερα, μὲ τὴν ἀνθησὴ τῆς ζωῆς τῶν πόλεων καὶ σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν ἀπελευθέρωσὴ τῆς προικώας περιουσίας ἀπὸ τοὺς αὐστηροὺς περιορισμοὺς στοὺς ὁποίους μέχρι τότε

ὑπήγετο, ἢ παρουσία τῆς γυναίκας στὸ λιανικὸ ἔμπόριο ἔγινε ἰδιαίτερα ἔντονη. Χωρὶς νὰ φτάσουμε στὸ σημεῖο νὰ ποῦμε ὅτι γυναῖκες μονοπωλοῦσαν τὸ λιανικὸ ἔμπόριο, ἐν τούτοις ἦταν ἰδιοκτῆτριες ἢ λειτουργοῦσαν οἱ ἴδιες ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ μικρῶν καταστημάτων στὶς βυζαντινὲς πόλεις. Συχνὰ ἔπαιρναν τέτοια μικρὰ μαγαζιά σὰν προίκα. Κυρίως ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν παραγωγὴ καὶ πώλησὴ τροφίμων. Εἶχαν ἀρτοποιεῖα ἢ πουλοῦσαν φρούτα καὶ λαχανικά. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἔμπόριο μποροῦσαν νὰ δανείζον χρήματα ἢ νὰ ἐπενδύουν χρήματα σὲ σχετικὰ μακρινὸ ἔμπόριο. Ἐνα μεγάλο ποσοστὸ, πὺ τὸ 14ο αἰῶνα φτάνει τὸ 75%, τῶν γυναικῶν πὺ μετεῖχε στὴν ἀστικὴ οἰκονομία ἀνῆκε στὴν ἀριστοκρατία.

Τὶς μεγαλύτερες ὅμως δυνατότητες συμμετοχῆς στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ εἶχαν οἱ χῆρες, πὺ, ὅσο δὲν ξαναπαντρεύονταν, διατηροῦσαν τὸ δικαίωμα τῆς κυριότητος καὶ τῆς διαχείρισης τῆς οἰκογενειακῆς περιουσίας. Στὶς ἀγροτικὲς κοινωνίες εἶχαν φορολογικὲς ὑποχρεώσεις καὶ διαχειρίζονταν τὴν οἰκογενειακὴ περιουσία καὶ στὴν ἀστικὴ οἰκονομία ἦταν ἀναμειγμένες σὲ ἐμπορικὲς καὶ βιοτεχνικὲς δραστηριότητες.

Ὅσο λιγοστὲς καὶ ἔμμεσες κι ἂν εἶναι οἱ πληροφορίες πὺ μᾶς δίνουν οἱ πηγές γιὰ τὴ συμμετοχὴ

τῶν γυναικῶν στήν οἰκονομία τῶν πόλεων, ἐν τούτοις μπορούμε νά σκιαγραφήσουμε ἔστω καί ἀχνά τήν οἰκονομική τους δραστηριότητα ἐκεῖ. Για τή συμμετοχή τους, ὅμως, στίς ἀγροτικές δουλειές οἱ πηγές δέν μᾶς βοηθοῦν καθόλου καί ἔτσι οἱ δραστηριότητές τους παραμένουν ἄγνωστες. Μπορούμε νά υποθέσουμε ὅτι δούλευαν στά χωράφια ὅπως καί στό σπίτι, ἀλλά δέν μπορούμε νά προσδιορίσουμε τήν ἔκταση καί τὸ εἶδος τῆς δουλειᾶς αὐτῆς. Οἱ περιπτώσεις γυναικῶν πού βοηθοῦσαν στό ἀλώνισμα ἢ στό θερισμό εἶναι περιορισμένες τοπικά καί χρονικά καί δέν μᾶς ἐπιτρέπουν μιᾶ γενίκευση για ὅλη τή βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Σίγουρα ἀρκετὰ συχνά ἦταν ἀρχηγοὶ τοῦ νοικοκυριοῦ καί μπορεῖ νά ἀσχολοῦντο μὲ ἐλαφρύτερες ἀγροτικές δουλειές, ἀλλά ἡ συμμετοχή τους στήν κύρια ἀγροτική διαδικασία παραμένει ἄγνωστη.

Ἡ οἰκονομική δραστηριότητα τῶν γυναικῶν προϋποθέτει εὐρύτερη ἀνάμιξη τοῦ γυναικείου πληθυσμοῦ στίς κοινωνικές καί πολιτικές ἐξελίξεις τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ τάση πού ὑπάρχει νά πιστεύουμε ὅτι ἡ γυναίκα στό Βυζάντιο ζοῦσε ἀποτραβηγμένη καί ἀπομονωμένη στό γυναικωνίτη τοῦ παλατιοῦ ἢ μέσα στό σπίτι της δέν ἀνταποκρίνεται στήν πραγ-

ματικότητα για ὅλη τή διάρκεια τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καί για ὅλες τίς κοινωνικές της τάξεις. Πράγματι οἱ ἀντιλήψεις τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἐπηρέασαν καί καθόρισαν τή θέση τῆς γυναίκας περιορίζοντάς την ἀποκλειστικά στίς οἰκειακές ἀσχολίες καί ἀπομακρύνοντάς την ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἐπαφή μὲ τὸ ἄλλο φύλο ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς καί τοὺς ἄντρες πού ἐπέτρεπε ὁ πατέρας ἢ ὁ σύζυγος καθὼς καί τοὺς κληρικούς καί μοναχοὺς πού μόνοι αὐτοὶ εἶχαν ἐλεύθερη πρόσβαση στό γυναικωνίτη. "Ὅταν ἡ ἔξοδός της ἀπὸ τὸ σπίτι ἦταν ἐπιβεβλημένη —καί αὐτὸ συνέβαινε προκειμένου νά πάει στήν ἐκκλησία ἢ σὲ κάποια ἐκκλησιαστικὴ πανήγυρη— ὄφειλε νά βγεῖ καλυμμένη μὲ πέπλο, πού ἄφηνε νά φαίνονται μόνο τὰ μάτια καί ἡ μύτη, σύμβολο τῆς γυναικείας ἀπομόνωσης καί τῆς ταπεινῆς της φύσης. "Ἐπρεπε νά ἔχει τὰ μάτια χαμηλωμένα, νά ἀποφεύγει τὰ βλέμματα τῶν ἀνδρῶν καί τή συνομιλία μαζί τους καί νά συνοδεύεται ἀπὸ θεραπαινίδες. Οἱ περιορισμοὶ αὐτοὶ ἴσχυαν τόσο στήν ἀνώτερη ὅσο καί στή μεσαία κοινωνικὴ τάξη ἀκόμη καί για τίς γυναῖκες τοῦ αὐτοκρατορικοῦ περιβάλλοντος. Ὡστόσο, δὲ λείπουν τὰ παραδείγματα πού ἡ γυναίκα, ἰδιαίτερα ἡ ἀστή, ξεπερνοῦσε τίς ἰδεολογικές καί πρακτικές ἀπαγορεύσεις πού ἀφοροῦσαν τὸ φύλο

της. Ἡ ἄσκηση ἐπαγγέλματος γιὰ βιοπορισμό, ἡ ἐπίδοση σέ ἔργα εὐποιίας, ὅπως ἡ ἴδρυση γηροκομείων, ἢ οἱ χρηματικές δωρεές γιὰ τὴν ἀνέγερση ναῶν καὶ ἄλλων κτισμάτων μαρτυροῦν τὴ γυναικεία συμμετοχὴ στὸν κοινωνικὸ τομέα.

Σημαντικότερο, ὅμως, παράδειγμα τῆς ὑπέρβασης ὅλων τῶν κανόνων τῆς γυναικείας ἀπομόνωσης ἀποτελοῦν οἱ λίγες — ἔστω — ἀλλὰ ξεχωριστὲς περιπτώσεις τῶν γυναικῶν ποὺ διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στὴν ἐξέλιξη τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ ἔβαλαν τὴ σφραγίδα τους σέ σημαντικὲς περιόδους τῆς πορείας τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ Εἰρήνη Ἀθηναία, ἡ Θεοδώρα, σύζυγος τοῦ Θεοφίλου, ἡ Ζωὴ καὶ ἡ Θεοδώρα οἱ Πορφυρογέννητες, ἀνιψιὲς τοῦ Βασιλείου Β', βασιλέψαν οἱ ἴδιες ἢ ἔστεψαν αὐτοκράτορες καὶ οἱ ὑπήκοοί τους τίς τίμησαν ὅμοια μὲ τοὺς αὐτοκράτορές τους. Καὶ ἀπὸ τὴ βασιλεία τους δὲν ἔλειψε οὔτε ἡ τελετουργικὴ ἐπισημότητα, μὲ τὴν ὁποία ἐκδηλώνεται ἡ ἐξωτερικὴ λαμπρότητα τῆς ἐξουσίας οὔτε οἱ ἐπίσημες κυβερνητικὲς πράξεις μὲ τίς ὁποῖες οὐσιαστικὰ ἀποδεικνύεται ἡ ἐξουσία αὐτή. Παρόλο ποὺ ἡ Εἰρήνη κατηγορήθηκε ἀπὸ τοὺς ἀνακινητὲς τῆς Εἰκονομαχίας ὅτι γυναικεία ἀφελότητι ἀναστήλωσε τὴν πρώτη φορὰ τίς εἰκόνες ἐν τούτοις δὲν ἀμφισβητήθηκε ἡ κατοχὴ τῆς ἐξουσίας

ἀπὸ γυναίκα. Οἱ Δυτικοί, ὅμως, θεώρησαν τὸ θρόνο τοῦ Βυζαντίου κενό, ἐφόσον βασίλευε γυναίκα, καὶ ἔστεψαν τὸν Κάρολο αὐτοκράτορα Ρωμαίων. Ἀντίθετα οἱ Βυζαντινοὶ ὑπερασπίστηκαν τὴν Εἰρήνη στὴ διαμάχη της μὲ τὸ γιό της καὶ νόμιμο διάδοχο τοῦ θρόνου, Κωνσταντῖνο Σ', καὶ δὲ δίστασαν νὰ τὸν τυφλώσουν μὲ διαταγὴ τῆς ἴδιας προκειμένου νὰ μείνει μόνη κυρία τῆς ἐξουσίας. Ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, ὅταν περιγράφει τὴ βασιλεία τῶν δύο Πορφυρογέννητων τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας, φαίνεται ὅτι ὁ ἴδιος ἀντιμετωπίζει θετικὰ τὸ γεγονός, σημειώνει ὅμως ὅτι ἡ κοινὴ γνώμη δὲν ἦταν σύμφωνη μὲ μία τέτοια διευθέτηση τῶν πραγμάτων: ὅτι μὲν οὖν ἀρρεπὲς ἔδοξε ξύμπασιν ἐξ ἀρρενωποτέρου φρονήματος ἐκθηλυθῆναι τὴν Ῥωμαίων ἀρχήν, κὰν μὴ οὕτως ᾤοντο, ἀλλὰ τοιοῦτον τό γε φαινόμενον ἦν. Καὶ ναὶ μὲν στίς δύο αὐτὲς περιπτώσεις ἐπρόκειτο γιὰ γυναῖκες εὐσεβεῖς, τίμιες καὶ σύμφωνες μὲ τὰ ἰδεολογικὰ πρότυπα τῆς ἐποχῆς, ὥστόσο οἱ Βυζαντινοὶ ξεπέρασαν κάθε κοινωνικὴ προκατάληψη ὅταν δέχτηκαν καὶ σεβάστηκαν στὸ πλευρὸ τῶν αὐτοκρατόρων τους τὴ Θεοδώρα τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τὴ Θεοφανῶ τοῦ Ρωμανοῦ Β', ποὺ ξεκίνησαν ἀπὸ τὸν ἀμαρτωλὸ κόσμο τοῦ θεάτρου ἢ πρώτη καὶ τοῦ καπηλειοῦ ἢ δεύτερη.

Τὰ παραδείγματα αὐτὰ εἶναι ἀποτελέσματα τῆς σύμπτωσης ἱστορικῶν συγκυριῶν καὶ ἐξαιρετικῶν προσωπικῶν ἱκανοτήτων τῶν συγκεκριμένων γυναικῶν καὶ δὲν ἀποτελοῦν τὸν καθρέφτη τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας τοῦ Βυζαντίου, τουλάχιστον μέχρι τὸν ἐνδέκατο αἰῶνα. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ μετὰ ἡ ἀπομόνωση τῶν γυναικῶν στὸ γυναικωνίτη δὲν ἦταν πιά μιὰ ἐφαρμόσιμη πραγματικότητα ὅσον ἀφορᾷ τὶς γυναῖκες τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῆς ἀνώτερης ἀστικῆς τάξης. Ἀπὸ τὸ 12ο μέχρι τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰῶνα οἱ γυναῖκες αὐτὲς πολὺ ἀπέχουν ἀπ' τὸ νὰ εἶναι ἀπομονωμένες. Ἀντίθετα ἀναδείχθηκαν σὲ σημαντικό παράγοντα τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ἀνάμιξή τους στὴ δημόσια ζωὴ ἐκφράστηκε μὲ διάφορους τρόπους: κάποιες διοίκησαν περιστασιακὰ τὴν αὐτοκρατορία ἢ τμῆμα τῆς, συχνότερα ἄλλες στάθηκαν στὸ πλευρὸ τῶν ἀνδρῶν τῆς οἰκογένειάς τους κατὰ τὴν ἀσκηση τῶν καθηκόντων τους καὶ ἄλλες ἀπόλαυσαν μόνες τους τὴν ἐξουσία. Τὸ πιὸ χτυπητὸ παράδειγμα ἐμπλοκῆς στὸ πολιτικὸ γίγνεσθαι ἀποτελεῖ, γι' αὐτὴ τὴν περίοδο, ἡ Ἄννα Δαλασσηνή, μητέρα τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ καὶ ἡ ἐγγονή τῆς Ἄννας Κομνηνῆ. Ἡ πρώτη ἀφιέρωσε ὅλη τῆς τῆ ζωῆς, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἀντρα τῆς, στὴν προσπά-

θεια νὰ ἐξασφαλίσαι τὴν ἐπάνοδο τῆς οἰκογένειάς τῆς στὸ θρόνο καὶ ἡ δεύτερη κίνησε τὰ νήματα ἀρκετῶν συνωμοτικῶν ἐνεργειῶν πρὸς ὄφελός τῆς μὲ λιγότερη ἐπιτυχία, εἶναι ἡ ἀλήθεια, ἀπὸ τὴ γιὰ τῆς. Οἱ γυναῖκες τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας ποὺ ἀναφέρονται στὴν Ἀλεξιάδα ἀπολάμβαναν ἀρκετὴ ἐλευθερία τόσο μέσα ὅσο καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ παλάτι. Συναναστρέφονταν ἐλεύθερα αὐλικούς, λογίους καὶ γιατροὺς καὶ τουλάχιστον οἱ παντρεμένες εἶχαν τὴν ἐλευθερία νὰ διασχίζουν τὴν πόλη ἐπισκεπτόμενες τόπους λατρείας.

Ἡ σημαντικὴ προβολὴ τῆς γυναικείας ἀριστοκρατίας μετὰ τὸν 11ο αἰῶνα εἶναι ἀπόρροια καὶ τῆς ἐνίσχυσης τῆς ἀριστοκρατίας αὐτῆς καθ' αὐτῆς. Οἱ γυναῖκες κατεῖχαν ἀφ' ἐνός ἓνα σημαντικό τμῆμα τῆς ἐγγειας ἰδιοκτησίας ποὺ ἀποτελοῦσε τὴν οικονομικὴ βάση αὐτῆς τῆς τάξης καὶ ἀφ' ἑτέρου εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ἐξασφαλίσουν εὐγενὴ καταγωγὴ στοὺς ἀπογόνους τους. Ἡ ὑπαρξὴ ἰσχυρῶν συγγενικῶν δεσμῶν μεταξὺ τῶν οἰκογενειῶν ποὺ ἐναλλάσσονταν στὴν πολιτικὴ ἐξουσία ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν καὶ μετὰ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα οἱ γυναῖκες τῆς ἀριστοκρατίας νὰ ἔχουν σαφὴ ἐπίγνωση ὅτι ἀνῆκαν στὴν κυρίαρχη τάξη καὶ νὰ εἶναι περήφανες γιὰ τὴν οἰκογένειά τους. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι πολλὰ

παιδιά τῆς ἀριστοκρατίας ἔφεραν τὰ οἰκογενειακὰ ὀνόματα καὶ τοῦ πατέρα καὶ τῆς μητέρας τους ἢ ἀκόμη μόνο τῆς μητέρας ὅταν αὐτὸ ἦταν ἐπιφανέστερο ἀπὸ τοῦ πατέρα.

Ἐκτός, ὅμως, ἀπὸ τὶς γυναῖκες αὐτὲς ποὺ εἶχαν ξεχωριστὴ θέση καὶ ἰκανότητες καὶ μετεῖχαν στὴν ὑψηλότερη σφαῖρα τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων ἀξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ ἐνεργὸς συμμετοχὴ ἀνώνυμων γυναικῶν σὲ πολιτικὰ ἢ θρησκευτικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς τους, ποὺ μερικὲς φορές ἦταν ἀρκετὰ βίαια, ξεφεύγοντας ἔτσι ἀπὸ τὸ πρότυπο συμπεριφορᾶς ποὺ εἶχε δημιουργήσει ἡ βυζαντινὴ ἰδεολογία. Τὸ 726 ὁ Λέων Γ' διέταξε νὰ καθαιρεθεῖ ἡ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ποὺ βρισκόταν στὴ Χαλκὴ Πύλη καὶ νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ἓνα σταυρὸ, ἐκδηλώνοντας ἔτσι τὴ διάθεσή του ἀπέναντι στὴ λατρεία τῶν εἰκόνων. Ἀνάμεσα στὸ πλῆθος ποὺ διαμαρτυρήθηκε καὶ ἀντιστάθηκε στὴν ἀπόφαση τοῦ αὐτοκράτορα ἦταν πολ- λὲς γυναῖκες, ὄχι μόνο παντρεμένες ἀλλὰ καὶ ἄζυγοι καὶ μονάζουσαι. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς εἰκονομαχίας ἓνα σημαντικὸ τμῆμα τῆς γυναικείας ἀριστοκρατίας τῆς Κωνσταντινούπολης ἀντιμαχόταν, μὲ τὴν καθοδήγηση τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη, τὴ θρησκευτικὴ αὐτοκρατορικὴ πολιτικὴ. Στὰ γεγονότα ποὺ ἀκολούθησαν τὴν ἀπόφαση τοῦ Μιχαὴλ Ε' τοῦ Καλα-

φάτη νὰ ἐξορίσει τὴ Ζωὴ τὴν Πορφυρογέννητη στὴν Πρίγκηπο, ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς σημειώνει, ἔστω καὶ μὲ κάποια ὑπερβολή, ὅτι πολλὲς γυναῖκες ποὺ μέχρι τότε δὲν τὶς εἶχε δεῖ κανεὶς νὰ βγαίνουν ἀπὸ τὸ γυναικωνίτη ἐμφανίστηκαν δημόσια φωνάζοντας, χτυπώντας τὸ στήθος τους καὶ θρηνώντας γιὰ τὴν τύχη τῆς αὐτοκράτειρας. Ἐναν αἰῶνα ἀργότερα, τὸ 1185, γυναῖκες βγήκαν πάλι στοὺς δρόμους γιὰ νὰ παραβρεθοῦν καὶ νὰ συμμετάσχουν στὸν ἀτιμωτικὸ θάνατο τοῦ Ἀνδρονίκου Κομνηνοῦ. Ὁ Νικήτας Χωνιάτης, ὅμως, ποὺ περιγράφει τὰ γεγονότα δὲ φαίνεται τόσο ἐκπληκτος ἀπὸ τὴν παρουσία γυναικῶν ἔξω ἀπὸ τὰ σπίτια τους ὅπως ἦταν ὁ Ψελλὸς τὸν ἐνδέκατο αἰῶνα.

Ἡ συμμετοχὴ τῶν γυναικῶν στὶς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς δραστηριότητες τῆς αὐτοκρατορίας εἶναι ἔμμεσα συνδεδεμένη καὶ μὲ τὸ ποσοστὸ καὶ τὸ ἐπίπεδο τῆς μόρφωσής τους.

Στὰ κορίτσια τῆς κατώτερης ἀλλὰ καὶ τῆς μέσης βυζαντινῆς τάξης ἡ διδασκαλία τῶν στοιχειωδῶν γραμμάτων ἀρχίζε στὸ ἕκτο ἔτος τῆς ἡλικίας τους, διακοῦσε τρία χρόνια καὶ περιοριζόταν στὴν ἐκμάθηση ἀνάγνωσης, γραφῆς, ἱερᾶς ἱστορίας, ἀριθμητικῆς καὶ ὠδικῆς. Ἡ ἐκπαίδευση αὐτὴ δινόταν

ἀποκλειστικά στο σπίτι ἀπὸ τοὺς γονεῖς καὶ ιδιαίτερα ἀπὸ τὶς μητέρες, ἐφόσον, βέβαια, αὐτὲς εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ τὴν προσφέρουν. Τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα, καὶ ὄχι μόνον, περιέχουν ἀρκετὲς σχετικὲς ἀναφορές. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε ὅτι ἡ ἁγία Ἀθανασία τῆς Αἰγίνης τὸ 10ο αἰῶνα ἔμαθε σὲ ἡλικία ἐπτὰ ἐτῶν τὸ ψαλτήρι καὶ διάβαζε πρόθυμα τὶς ἅγιες γραφές. Στὸν ἐπιτάφιο λόγο πρὸς τὴ μητέρα του ὁ Θεόδωρος Στουδίτης, ἐπαινώντας τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀνέθρεψε τὰ παιδιά της καὶ ιδιαίτερα τὴν κόρη της, μεταξὺ ἄλλων σημειώνει: *καταρτίζει τὸ θυγάτριον μὲ τρόπο θαυμαστὸ καὶ τὰ ἱερὰ ἐκπαιδεύουσα γράμματα παρόλο πὸς ἡ ἴδια ἄργησε νὰ πάρει τὶς στοιχειώδεις γνώσεις ἐπειδὴ ἦν ἀγράμματος ἐξ ὀρφανίας.* Ἡ κόρη τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, ὅμως, ὅπως ὁ ἴδιος μᾶς πληροφορεῖ, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ μητέρα του πὸς εἶχε μόνον στοιχειώδεις γνώσεις, εἶχε προλάβει, στὴν ἡλικία τῶν ἐννέα χρόνων πὸς πέθανε, νὰ πάρει ἤδη ἀξιόλογη μόρφωση. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ ἀνάμεσα στὴ γιὰγιά καὶ τὴν ἐγγονὴ δὲν ὑφειλόταν μόνον στὴν ἀλλαγὴ τῶν καιρῶν, ἀλλὰ καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μικρὴ ἀνῆκε ἤδη σὲ ὑψηλότερη κοινωνικὴ τάξη.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν οἰκογένεια δὲν ἀποκλείεται τὰ κορίτσια νὰ φοιτοῦσαν, τουλάχιστον στὶς κατώτε-

ρες τάξεις, καὶ σὲ σχολεῖα μαζὶ μὲ μαθητὲς ἢ ἀκόμη καὶ σὲ γυναικεῖα μοναστήρια, ὅπως ἀντίστοιχα τὰ ἀγόρια φοιτοῦσαν σὲ ἀνδρικές μονές. Γιὰ τὸ 14ο αἰῶνα γνωρίζουμε ὅτι ἡ μονὴ τῆς Βεβαίας Ἐλπίδος στὴν Κωνσταντινούπολη εἶχε σχολεῖο γιὰ κορίτσια ὅπως καὶ γιὰ ἀγόρια, τὸ ὁποῖο, ὅμως, ἀργότερα καταργήθηκε.

Ὅπως κι ἂν εἶχαν τὰ πράγματα, εἶναι σίγουρο ὅτι πέρα ἀπὸ τὰ λιγοστὰ γράμματα πὸς μάθαιναν ὅσες βυζαντινὲς εἶχαν καὶ αὐτὴ τὴν ἐλάχιστη δυνατότητα, πολὺ λιγότερες καὶ μόνον ἂν ἀνῆκαν στὴν ἀριστοκρατία εἶχαν τὸ προνόμιο νὰ ἀπολαμβάνουν εὐρύτερης μόρφωσης. Ἄν ἀνατρέξει κανεὶς στὸ μακρὸν κατάλογο τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων, λογίων, ὑμνογράφων δὲ θὰ συναντήσῃ παρὰ σποραδικὰ μόνον κάποια γυναικεῖα ὀνόματα.

Στὴν ὑμνογραφία, γιὰ παράδειγμα, λογοτεχνικὸ εἶδος πὸς καλλιεργήθηκε ιδιαίτερα ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς, ἡ γυναικεῖα παρουσία περιορίζεται σὲ τέσσερις ἐκπροσώπους: τὴ Θεοδοσία, τὴ Θέκλα καὶ τὴν Κασσία, τὴ γνωστὴ μας Κασσιανή, πὸς ἔζησαν τὸν ἕνατο αἰῶνα καὶ τὴν Παλαιολογίνα, μοναχὴ, πὸς ἔζησε στὴ Θεσσαλονίκη τὸ 14ο. Σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἄνδρες ὁμότεχνοὺς τους, πὸς προέρχονταν ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τῆς οἰκουμένης καὶ ἀπ' ὅλα τὰ κοινω-

νικά στρώματα, οί τέσσερις αυτές γυναίκες ανήκαν στην άριστοκρατία τών δύο μεγάλων πόλεων τής αυτοκρατορίας. Εύσεβείς, ταλαντούχοι, και έξυπνες καθώς ήταν, μόνο σαν μέλη αὐτῆς τῆς τάξης κατάφεραν νά ξεπεράσουν τούς περιορισμούς και τίς απαγορεύσεις πού ἐπιβάλλονταν στίς γυναίκες και νά ἀποτελέσουν ἐξαίρεση γιά τὸ φύλο τους. Ἡ ἀπόρριψη τῆς Κασσίας ἀπὸ τὸ Θεόφιλο γιά τὸ ρόλο τῆς βασιλικῆς συζύγου μαρτυρεῖ πόσο πιὸ πάνω ἀπὸ τὸ μέσο γυναικεῖο ὄρο και πέρα ἀπὸ τὸ γυναικεῖο μοντέλο ἦταν αὐτὴ ἢ προικισμένη γυναίκα.

Στὴν ἐπιστολογραφία, πού ἐξασκήθηκε ἐπίσης μὲ ζῆλο στὸ Βυζάντιο, σπάνια συναντᾶμε γυναίκες ἐπιστολογράφους ἢ ἀποδέκτες ἐπιστολῶν. Ἐνῶ σώζεται ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς ἐπιστολῶν πού ἔγραψαν πολιτικοὶ ἢ ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες, γυναικεῖες ἐπιστολὲς ἔφθασαν ὡς ἐμᾶς μόνο ὀρισμένες πού ἔγραψε ἡ Εἰρήνη Εὐλογία, κόρη τοῦ Νικηφόρου Χούμνου και χήρα τοῦ δεσπότη Ἰωάννη Παλαιολόγου, τὸ 14ο αἰῶνα. Γιά τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο, δεδομένου ὅτι τὰ ἱστορικὰ και ἀγιολογικὰ κείμενα ἔχουν ἐλάχιστες ἀναφορὲς σὲ γυναίκες πού ἀλληλογραφοῦσαν, πηγὴ μας ἀποτελεῖ ἡ ἀνδρική ἀλληλογραφία και κυρίως αὐτὴ τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη. Στούς ἀποδέκτες τῶν ἐπιστολῶν ἄλλων πολιτικῶν

ἢ ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν συγκαταλέγονται ἐλάχιστα ἢ και κανένα γυναικεῖο ὄνομα. Οἱ γυναίκες πού ἀλληλογραφοῦσαν μὲ τὸν Στουδίτη ἦταν εἴτε πατρικίες και γυναικες ἢ κόρες ἀξιωματοῦχων εἴτε μοναχὲς και ἡγούμενες μονῶν. Ζοῦσαν στὴν Κωνσταντινούπολη, στὰ περίχωρά της ἢ τὴ Μικρὰ Ἀσία και ἀνήκαν στὴν ἀριστοκρατία. Ἀπὸ τὸ περιχόμενο τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Θεοδώρου, πού εἶναι, στὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ του, ἀνάλυση και ἐρμηνεία δογματικῶν και ἠθικῶν κανόνων, συμπεραίνουμε ὅτι οἱ ἀποδέκτες τους εἶχαν ἰδιαιτέρως πνευματικὲς ἀνησυχίες και ἱκανότητες πού προϋποθέτουν ὑψηλὴ μόρφωση, προνόμιο τῆς τάξης στὴν ὁποία ἀνήκαν. Ἀπὸ τίς λίγες ὅμως αὐτὲς ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις δὲν μποροῦμε νά ὑποστηρίξουμε ὅτι ὅλες οἱ γυναίκες τῆς ἀριστοκρατίας ἔπαιρναν μία μόρφωση εὐρύτερη ἀπὸ τὴ στοιχειώδη. Οὔτε βέβαια ὅτι πολλὲς ἀπ' αὐτὲς εἶχαν τὴν τύχη και τὴν εὐκαιρία τῆς δέσποινας Σοφίας, μὲ τὴν ὁποία ἀλληλογραφοῦσε ὁ «ἀνώνυμος καθηγητῆς» τοῦ 10ου αἰῶνα, νά ἔχουν στὴ διάθεσή τους βιβλιοθήκη και νά δανείζουν βιβλία στὸν καθηγητὴ.

Μετὰ τὸν 11ο αἰῶνα παρατηροῦνται ὀρισμένες ἀλλαγὲς στὴ μόρφωση τῶν γυναικῶν ἀλλὰ και στὴ στάση τῆς κοινωνίας ἀπέναντι στίς μορφωμένες γυ-

ναϊκές. Ήδη στα τέλη του αιώνα υπάρχει μία θετικότερη αντιμετώπιση των γυναικῶν που κατέκτησαν μόρφωση ὑψηλότερη ἀπὸ τὴν ἀπλή ἀνάγνωση τῶν ἱερῶν κειμένων.

Τὸν αἰῶνα τῶν Κομνηνῶν ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς ἀριθμοῦ μορφωμένων γυναικῶν στὴν Κωνσταντινούπολη, πὺ εἶναι μέλη ἢ συγγενεῖς τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας, ἀποτελεῖ ἓνα ἐνδιαφέρον φαινόμενο. Ἡ μόρφωση ἔχει γίνεῖ ἀποδεκτὴ ἀρετὴ γιὰ τὶς γυναῖκες τῆς ἀνώτερης τάξης. Λαμπρότερο παράδειγμα αὐτῆς τῆς μεταστροφῆς δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν περίπτωση τῆς Ἄννας Κομνηνῆς. Ὁ Γεώργιος Τορνίκιος στὸν ἐπιτάφιο λόγο του γιὰ τὴν Ἄννα παρατηρεῖ μὲν ὅτι ἀντικατέστησε τὶς κλασικὲς γυναικεῖς ἀσχολίες, δηλαδὴ τὸ γνέσιμο καὶ ἡ ὕφανση μὲ τὴ μελέτη, ἐπαινεῖ ὅμως τὴν ἐκπληκτικὴ τῆς μόρφωση, τὴν εὐρυμάθειά της καὶ τὴν ἐπιρροή της στοὺς σύγχρονους της μορφωμένους ἄνδρες. Δὲν τὴ θεωρεῖ, βέβαια, ὑπόδειγμα γυναικείας συμπεριφορᾶς γι' αὐτὸ καὶ τὴ συγκρίνει μόνον μὲ λίγες γυναῖκες τῆς ἀρχαιότητος. Τονίζει, ἐπίσης, τὸ γεγονός ὅτι ἡ Ἄννα πέτυχε νὰ ξεπεράσει τὶς γυναικεῖες προδιαγραφές παρακούμεντας τὴ θέληση τῶν γονιῶν της, πράγμα ἀρκετὰ προβληματικὸ γιὰ μία κοινωνία ὅπου ἡ ὑπακοή στοὺς γονεῖς ἦταν ἡ πρώτη

ἀρετὴ. Σημειώνει ὅτι οἱ γονεῖς της θεωροῦσαν τὴν κλασικὴ λογοτεχνία ἀνάρμοστο ἀνάγνωσμα γιὰ ἓνα νεαρὸ κορίτσι, λόγω τοῦ περιεχομένου της. Γενικότερα ἡ κοσμικὴ λογοτεχνία δὲν ἀποτελοῦσε τμῆμα τῆς γυναικείας μόρφωσης, ἡ ὁποία ἔπρεπε νὰ περιορίζεται μόνον στὴ μελέτη ἐκκλησιαστικῶν ἔργων. Ὁ σύγχρονος τῆς Κομνηνῆς Ἰωάννης Τζέτζης καταφερόμενος σ' ἓνα ποίημά του ἐναντίον τῶν μορφωμένων γυναικῶν γίνεται μάρτυρας τῆς ὑπαρξῆς ἀρκετῶν τέτοιων γυναικῶν στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ 12ου αἰῶνα.

Γιὰ τὸ ἐπίπεδο καὶ τὸ ποσοστὸ μόρφωσης τῶν γυναικῶν κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο σημαντικὴ πηγὴ ἀποτελοῦν τὰ τυπικὰ τῶν γυναικείων μονῶν. Ἰδιαίτερα σημαντικό εἶναι τὸ ἀρχαιότερο σωζόμενο τυπικὸ τῆς μονῆς τῆς Κεχαριτωμένης στὴν Κωνσταντινούπολη: σὲ καμία περίπτωση δὲν ἀντιμετωπίζεται ἡ πιθανότητα κάποια μοναχὴ νὰ εἶναι ἀγράμματη. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὅμως, ὅτι ὅλες οἱ μοναχές ἦταν κυρίες τῆς ἀριστοκρατίας. Ἀντίθετα στὰ τυπικὰ τῶν ἀνδρικών μονῶν τῆς Εὐεργέτιδος καὶ τῆς Κοσμοσωτείας ἀντιμετωπίζεται τέτοια πιθανότητα. Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα σωζόμενα τυπικὰ τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰῶνα μόνον σ' αὐτὸ τῆς μονῆς τῆς Βεβαίας Ἐλπίδος γίνεται ἀναφορὰ σὲ ἀμόρφωτες μοναχές.

Ἡ ὑπαρξὴ ἐγγράφων τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰώνα ποὺ συντάχθηκαν ἀπὸ γυναῖκες ἢ ἀφοροῦν γυναῖκες καὶ προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὶς περιοχὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Μακεδονίας μᾶς ἐπιτρέπει νὰ καταλήξουμε σὲ ὀρισμένα συμπεράσματα γιὰ τὸ ποσοστὸ τοῦ γυναικείου ἀναλφαβητισμοῦ αὐτῆ τὴν ἐποχὴ, μὲ κριτήριον ἂν ἤξεραν νὰ βάλουν τὴν ὑπογραφή τους ἢ ὄχι. Ἐκεῖνο ποὺ προκύπτει ἀπὸ μιὰ τέτοια μελέτη εἶναι ὅτι τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ ὄχι μόνο τῶν γυναικῶν τῆς ἐπαρχίας ἀλλὰ καὶ τῆς ἀριστοκρατίας αὐτῆ τὴν ἐποχὴ δὲν ἤξεραν νὰ γράψουν τὸ ὄνομά τους, φαινόμενο ποὺ ἀφορᾷ βασικὰ τὸ γυναικεῖο φύλο ἀφοῦ οἱ σύζυγοι τῶν γυναικῶν αὐτῶν ὑπέγραφαν ἀντὶ γι' αὐτές. Μόνο γυναῖκες τῆς ὑψηλῆς ἀριστοκρατίας καὶ πιὸ εἰδικὰ ὅσες ἀνήκαν στὴ βασιλικὴ αὐλὴ ἦταν ἱκανὲς νὰ γράψουν τὸ ὄνομά τους· μερικές, μάλιστα, ἀπ' αὐτές ἦταν πολὺ καλὰ μορφωμένες: ἡ Εἰρήνη Χούμναινα Παλαιολογίνα, ἡ Θεοδώρα Κομνηνὴ Ραούλαινα ἀλλὰ καὶ ἡ Εὐδοκία Παλαιολογίνα ποὺ ζοῦσε στὴ Θεσσαλονίκη.

Ἡ ὑπαρξὴ πολὺ μορφωμένων γυναικῶν τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν προετοιμάστηκε ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ μόρφωση τῶν κοριτσιῶν κατὰ τὸν 11ο αἰώνα καὶ ἀπὸ τὴ μεταστροφὴ τῆς στάσης τῆς κοινωνίας ἀπέναντι στὰ θηλυκὰ μέλη

της. Τὸ ἴδιο φαινόμενο παρατηρήθηκε καὶ κατὰ τὰ πρῶτα παλαιολόγεια χρόνια ἀλλὰ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα ἡ μόρφωση περιορίστηκε αὐστηρὰ στὰ μέλη τῆς ὑψηλῆς ἀριστοκρατίας. Στὸν τελευταῖο αἰώνα τοῦ Βυζαντίου, ὅμως, τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο τῶν γυναικῶν πέφτει ἀκόμη καὶ σ' αὐτῆ τὴ μέγρι τότε προνομιούχο τάξει, γεγονός ποὺ ἴσως νὰ ὀφείλεται στὴ γενικότερη παρακμὴ τῆς ἐκπαίδευσης κατὰ τὴν ἀγωνιώδη περίοδο τῆς αὐτοκρατορίας.

Ὁ Κύριλλος Mango ἔχει ὑποστηρίξει ὅτι ὁ ἀντιφεμινισμὸς ἦταν βασικὸ δόγμα στὴ βυζαντινὴ σκέψη, τουλάχιστον μέχρι τὸ 12ο αἰώνα. Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας περιέγραψαν μὲ τὰ μελανότερα χρώματα τὴ γυναικεῖα φύση καὶ ἐπισήμαναν τοὺς κινδύνους ποὺ διέτρεχαν οἱ ἄντρες ἀπὸ τὴ γυναικεῖα ἐπιρροή. Ἡ πλήρης ὑποταγὴ στὸν πατέρα καὶ τὸ σύζυγο ἦταν οἱ ἀρετὲς ποὺ πρόβαλλαν ὡς ἰδανικὰ τῆς σωστῆς κόρης καὶ συζύγου. Ὁ ἀποκλεισμὸς τῆς γυναίκας ἀπὸ κάθε δημόσια δραστηριότητα θεσμοθετήθηκε ἀπὸ τὴν πολιτεία καὶ ἡ κοινὴ γνώμη, ὅπως προβάλλεται στὰ κείμενα τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων, στεροῦσε ἀπὸ τὴ γυναίκα κάθε πρωτοβουλία. Ἡ ἰδανικὴ γυναίκα ἔπρεπε νὰ ζεῖ περιορισμένη καὶ ἀπομονωμένη στὸ σπίτι μακριὰ ἀπὸ τὰ μάτια τῶν

άνδρων, να ασχολείται αποκλειστικά με το νοικοκυριό και την ανατροφή των παιδιών, έχοντας συνείδηση της κατωτερότητας του φύλου της. Η επιταγή του αποστόλου Παύλου *αί γυναῖκες τοῖς ἰδίοις ἀνδράσιν ὑποτάσσεσθε ἐν Κυρίῳ* αποτέλεσε τὸν κύριο ἄξονα πάνω στον ὁποῖο διαμορφώθηκε ἡ βυζαντινὴ ἰδεολογία σχετικά με τὴ γυναικεία ὑπόσταση.

Στὴν πράξη, ὅμως, καὶ σὲ συνάρτηση πάντοτε με τὶς κοινωνικὲς διεργασίες καὶ ἐξελίξεις, ἐπιφύλαχθηκε γιὰ τὴ βυζαντινὴ μιὰ θέση διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴ ποὺ καθόριζε ἡ ἰδεολογία. Νομοθετικὲς ρυθμίσεις προάσπιζαν τὰ δικαιώματά της καὶ τὸ κράτος φρόντιζε νὰ βελτιώνει τὶς συνθῆκες τῆς ζωῆς της, χωρὶς βέβαια ποτὲ νὰ τὴν ἐξισώσει με τὸν ἄντρα. Ἡ γυναίκα βγήκε ἀπὸ τὸ σπίτι, σταδιοδρόμησε ἐπαγγελματικά, συνέβαλε στὴν οἰκονομία τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἔγινε ἀποδεκτὴ στὸ ὑψηλότερο ἀξίωμα τῆς πολιτείας. Πρέπει ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ αὐτοκράτειρα διέφερε γιὰ τοὺς βυζαντινοὺς ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες γυναῖκες ὅπως διέφερε καὶ ὁ αὐτοκράτορας ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους ἄντρες.

Στὸ ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο μερικὲς ἀπὸ τὶς ἀνδρικές ἀντιλήψεις ἄλλαξαν με τὴν πάροδο τῶν χρόνων. Μετὰ τὸν 11ο αἰώνα ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴ γυναικεία κατωτερότητα ἔχασε ἀρκετὴ ἀπὸ τὴ δύναμή της.

Οἱ γυναῖκες τῆς ἀριστοκρατίας ἔγιναν δεκτὲς ἀπὸ τοὺς ἄντρες τῆς τάξης τους σὰν μεταβιβαστὲς ὑψηλῆς καταγωγῆς καὶ χρήματος. Ὁ γυναικεῖος αὐτοπροσδιορισμὸς διαφοροποιήθηκε κι αὐτός, πάντα μέσα στὴν ἴδια τάξη: οἱ γυναῖκες ἦταν πλέον ὑπερήφανες γιὰ τὴν καταγωγή τους καὶ τὴ θέση τους στὴν οἰκογένεια. Οἱ περιορισμοί, βέβαια, τόσο οἱ νομικοὶ ὅσο καὶ οἱ πρακτικοὶ παρέμειναν σὲ ἰσχύϊ κυρίως ὅσο ἀφορᾷ τὶς ἀπαγορεύσεις στὶς ὁποῖες ὑπαγόταν ἡ γυναίκα στὸ δημόσιο βίο· ἰδιαίτερα ὅμως γιὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν 11ο ὡς τὸ 14ο αἰώνα δὲν ἀποτελοῦσαν ἀνυπέβλητο ἐμπόδιο.

Αὐτὴ ἡ διχογνωμία ἀνάμεσα στὴν ἰδεολογία καὶ τὴν πράξη, ποὺ ἀποτελοῦσε γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς τὴ φυσιολογικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ σκέψη, ὀριοθέτησε τὴ θέση τῆς γυναίκας στὴ βυζαντινὴ κοινωνία. Σύμφωνα με τὸν Κάρολο Ντίλ «ἐλάχιστα κράτη ἄφησαν στὴ γυναίκα περισσότερη θέση, τῆς ἔδωσαν σημαντικότερο ρόλο, τῆς ἐξασφάλισαν πλατύτερη ἐπιρροὴ στὰ ζητήματα τῆς πολιτικῆς καὶ στὰ κρατικὰ πεπρωμένα, ἀπ' τὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη Ἑλένη, «Women in the Society of the Despotate of Epirus», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik (JÖB)* 32/2 (1982), 473-480.
- Beaucamp Joëlle, «La situation juridique de la femme à Byzance», *Cahiers de Civilisation Médiévale* 20 (1977), 145-176.
- Beaucamp Joëlle, *Le status de la femme à Byzance (4e-7e s.). I. Le droit Impérial*, Παρίσι 1990.
- Buckler Georgina, «Women in Byzantine Law about 1100 A.D.», *Byzantion* 11 (1936), 391-416.
- Catafygiotou-Topping Eva, «Women Hymnographers in Byzantium», *Δίπτυχα* 3 (1982-3), 98-111.
- Χριστοφιλόπουλου Ἀ., *Σχέσεις γονέων καὶ τέκνων κατὰ τὸ βυζαντινὸν δίκαιον*, Ἀθήνα 1946.
- de F. Abrahamse Dorothy, «Women's Monasticism in the Middle Byzantine Period: Problems and Prospects», *Byzantinische Forschungen* 9 (1985), 35-58.
- Diehl Ch., *Byzantine Empresses*, Λονδίνο 1927.
- Diehl Ch., *Figures byzantines*, Παρίσι 1939 καὶ σὲ ἑλληνικὴ μετὰφρ. *Βυζαντινὲς Μορφές*, Ἀθήνα 1969.
- Fledelius K., «Woman's position and possibilities in byzantine society, with particular reference to the Novels of Leo VI», *JÖB* 32/2 (1982), 425-432.
- Garland Lynda, «The Life and Ideology of Byzantine Women: a further Note on Conventions of Behaviour and Social Reality as reflected in Eleventh and Twelfth Century Historical Sources», *Byzantion* 58 (1988), 361-393.

- Gouillard J., «Le femme de qualité dans les lettres de Théodore Stoudite», *JÖB* 32/2 (1982), 445-452.
- Grosdidiers de Matons J., «La femme dans l'empire byzantin», *Histoire mondiale de la femme*, τόμ. 3, Παρίσι 1967, σελ. 11-43.
- Κιουσοπούλου Τόνιας, «Η προστασία τῆς προίικας στὸ Βυζάντιο (12ος-14ος αἰώνες)», *Ἱστορικά* 11 (1989), 265-276.
- Κουκουλέ Φ., *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς*, τόμ. Β'2, Ἀθήνα 1955.
- Κύρρη Κ., «Le rôle de la femme dans la société byzantine particulièrement pendant les derniers siècles», *JÖB* 32/2 (1982), 463-472.
- Λαῖου Angeliki, «The Role of Women in Byzantine Society», *JÖB* 31/1 (1981), 233-260 καὶ «Addendum to the Report on the Role of Women in Byzantine Society», *JÖB* 32/1 (1982), 198-203.
- Λαῖου Angeliki, «Observations on the Life and Ideology of Byzantine Women», *Byzantinische Forschungen* 9 (1985), 59-102.
- Λαῖου Angeliki, «The Festival of "Agathe"; Comments on the Life of Constantinopolitan Women», *Βυζάντιον. Ἀφιέρωμα στὸν Ἀνδρέα Ν. Στράτο*, τόμ. 1, Ἀθήνα 1986, σελ. 111-122.
- Λάμπρου Σπ., «Ἡ γυνὴ παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς», *Νέος Ἑλληνομνημων* 17 (1923), 258-285.
- «*Les Femmes et le Monachisme Byzantin*», *Actes du Symposium d'Athènes 28-29 mars 1988*, édité par J. Y. Perreault, Ἀθήνα 1991.
- Μέντζου-Μεϊμάρη Κωνσταντίνιας, «Ἡ παρουσία τῆς γυναίικας στὶς ἑλληνικὰς ἐπιγραφὰς ἀπὸ τὸν Δ' μέχρι τὸν Ι' μ.Χ. αἰῶνα», *JÖB* 32/2 (1982), 433-444 καὶ *Παρουσία (Ἑπετηρὶς Περ. Συλλόγου ΕΔΠ Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν)* 1 (1982), 232-253.

- Pallagean Evelyne, «L'enfant et son avenir dans la famille byzantine (IVème-XIIème siècle)», *Structure sociale, famille, chrétienté à Byzance*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1981, ἀρ. Χ.
- Τρωιάνου Σπ., «Τὸ συνανητικὸ διαζύγιον στὸ Βυζάντιον», *Βυζαντιακά* 3 (1983), 9-21.
- White Despina, «Property Rights of Women: The Changes in the Justinian Legislation Regarding the Dowry and the Parapherna», *JÖB* 32/2 (1982), 539-548.